

ДО ПРОБЛЕМИ ПОХОДЖЕННЯ ФОРМ МАЙБУТНЬОГО ЧАСУ ДІЄСЛОВА

Вивчення історії будь-якого мовного явища неможливе без дослідження оригінальних писемних пам'яток найдавнішого періоду. Такими пам'ятками є літописи — тексти XII-XIII ст., що збереглися у пізніших списках (до сер. XV ст.), зокрема Іпатіївський літопис (бл. 1425 р.). У літописах, як відомо, розповідається про численні історичні події, які відбувалися у той період на Русі. Іпатіївський літопис, що містить “Повість временних літ” у редакції 1118 року, на думку багатьох дослідників, описує події в “церковнослов'янському мовному ключі” [4, 176]. Проте мова літописів являє собою складне явище, у якому переплелися генетично неоднорідні елементи — книжні і народнорозмовні. І навіть в одній пам'ятці (але в різних частинах) пропорції між цими елементами можуть бути різні. Тому аналіз форм і конструкцій, що позначали дію майбутньої реалізації, дозволить ближче підійти до питання про те, якою була часова система в епоху появи найдавніших східнослов'янських пам'яток, хоча б у мові літературній.

Давньоукраїнська мова успадкувала від праслов'янської конструкції та форми, що вживалися на позначення майбутньої дії, з допоміжними дієсловами имѣти, имати, "ти, хотѣти, начати, почати, а також форми майбутнього II.

У “Повѣсти времѣнныхъ лѣтъ” засвідчуються інфінітивні сполуки з дієсловом имамаѣ, напр.: аще не приступите оутро подѣ городѣ. предатисѣ имамаѣ Печенѣго(м) (968, 54); рекъ сиче. "ко сребромѣ и златомѣ не имамаѣ налѣсти дружины. а дружиною налѣзу сребро и злато (997, 111) та ін.

Як і в інших пам'ятках цього періоду, дієслово имамаѣ у сполученні з інфінітивом, передаючи футуральне значення, мало додаткові значення, що впливали з його семантики:

а) з відтінком повинності: Корсунѣнинѣ стрѣли. написавѣ на стрѣлѣ. кладѣзи. "же сучѣ за тобою. ^ вѣстока. ис того вода идеть по трубѣ. копавше преимете воду. Володимеру же се слыша. възрѣвѣ на нѣбо и рече(ч). аще сѣ сбудеть. се имамаѣ кр(с)титисѣ (988, 95) – “повинен буду охреститися”;

б) з відтінком необхідності, обов'язковості: видите горы си". "ко на сихъ горахъ вѣси"еть блг(д)ть Бѣжи". имамаѣ и городѣ великъ быти. и цркви многы има(т) Бѣтъ въздвигнути (до 852, 6); "ко Изѣславѣ. вѣстаеть. сѣ Всеславомѣ. мыслѣ на наю. да аще его не варивѣ. имамаѣ насѣ прогнати (1073, 172);

в) зі значенням “мати намір”: и рече(ч) Володимерѣ. (к) гражаномѣ. аще сѣ не вдасте. имамаѣ сто"ти. за три лѣ(т) (988, 95); а оуже не имамаѣ. затворитисѣ в пещерѣ. но имамаѣ тѣ побѣдити. входѣ в манастирѣ (1074, 186);

г) неминучості: видѣвѣ же волхвѣ. рече(ч) ц(с)рви ѣ црю погуби отроча се. аще ли не погубиши. имамаѣ погубити всѣ Єгупе(т) (986, 81);

д) можливості/неможливості: *вни же рѣша єму. аще того пустиши. не имаєши быти другъ кесареви* (986, 90).

Проте іноді буває важко визначити, з яким додатковим значенням виступає інфінітивна конструкція. Значення такої сполуки наближається до “нейтрального майбутнього”: *Иезекѣль же рече(ч). так(о) гл҃ть Г(с)ѣ Аданаи. расъсѣю вы всѣ встанкы твоѣ въ всѣ вѣтры... азъ же тѣмъ трину. и не имамъ тѣмъ помиловати пакы* (986, 85). Як видно з наведених прикладів, більшість сполук з *имамъ* вживається у реченнях з умовними конструкціями, має значення майбутньої дії, яка реалізується після іншої дії, за умови іншої дії, напр.: *Рече(ч) же имъ воєвода ихъ. именованъ Пре//тичь. подѣступимъ заутра в лодь* хъ. и попадѣше кнѣзю... оумъчимъ на сѣю страну. и люди. аще ли сего не створи(м) *погубити ны имать* Стѣславъ (968, 54); *Володимеръ же нача размышлѣти река аще* зъ сѣду на столѣ вѣща своего. то *имамъ* рать со Стополкомъ *оузѣти* (1093, 208); і прислаша Торѣци къ Стѣполку гл҃ще. аще не пришлеша. брашна *прѣдати(с) имамъ* (212). Також сполуки можуть позначати таку майбутню дію, яка здійсниться без якихось умов, оскільки в таких реченнях пророкування належать Богові, пророкам, святим, напр.: и *рече(ч) Бг҃ъ не имать прѣбыва(т) дѣхъ мои въ чл҃вцехъ. и рече(ч) да попотреблю чл҃вца. єго же створи(х).* чл҃вца до скота (986, 77); *нынѣ же имамъ Г(с)а Ис(с)а Х(с)а Бг҃а нашего. и млѣтву вѣща нашего Федось.* надѣюсѣ на *Хт(с)а. имамъ побѣдити васъ* (1074, 188) та ін. “*Повѣсть времѣнныхъ лѣтъ*” як пам’ятка монастирського літописання містила тексти релігійного змісту, запозичені з візантійських джерел, перекладених церковнослов’янською мовою. Про запозичення окремих фраз (зокрема й деяких з наведених) з грецької хроніки Георгія Арматола вказував О.О. Шахматов [5, 183–184].

У тексті літопису зрідка трапляється дієслово *ти* у особових формах або у формі інфінітива, напр.: *не ти* (912, 24–25); *не имете* (1071, 166). Проте переважають дієслова *имѣти* та *имати*, напр.: *хочю имѣти* (971, 108); *хоще(м) имати* (980, 66); *имѣти* (988, 102). В аналізованій пам’ятці зафіксовано кілька інфінітивних сполук з дієсловом *имуть*, проте важко встановити, яке це дієслово – *ти* чи *имѣти*, оскільки форма III особи множини дієслова *имуть* була спільною для дієслів *ти*, *имати*, *имѣти*, то цілком можливо, що засвідчені у літописі сполуки із зазначеними формами утворені від дієслів *имати* чи *имѣти*. Можна лише констатувати, що позначають вони майбутню дію або стан і передають, як стверджують дослідники [2, 20–32], додаткові відтінки обов’язковості, неминучості, неодмінності, напр.:

– и рѣша старцѣ Козарьстии. не добра дань кнѣже мы доискахомсѣ вружѣмъ вдино” страны. рѣкше саблѣми. а сихъ вружѣе вбоюду встро. рекше мечи. си *имуть имати* и на на(с) дань. и на инѣхъ странахъ (до 852 р., 12). Розповідаючи про прихід хозарів до полян і про те, як поляни відповіли на зазіхання чужоземців, автор уживає дієслово *имуть*, підкреслюючи передбачливість хозарських старців, які у мечі побачили загрозу для себе. І

ця неминучість перемоги полян над сусідніми племенами підтверджується наступним реченням: се ж(е) събы(с)тьс# все. не ^ свое" вол# ркоша. но ^ Бтжи" изволннь" (12).

– бл(с)гвна ты еси в Русьскыхъ кн#зехъ. "ко възлюби свѣтъ. а тму wстави. бл(с)вити т# имуть стнове Рустии. и въ послѣднии родъ внукъ твоихъ (955, 49). У Цареграді патріарх, наставляючи Ольгу після хрещення, пророкує їй любов і повагу нащадків.

– wна же ре(ч) ему. аще ты кр(с)тишися. вси иму(т) то же твори(т) (955, 52). Ольга радить синові Святославу прийняти нову віру, запевняє його, що усі обов'язково підуть за ним.

– и ре(ч)ста єи брата. егда како wбратить Бтъ Рускую землю въ пока"ниє. а Грѣчкую землю избавиши ^ люты" рати. видиши ли колико зло створиша. Русь Грѣкомъ. нынѣ же аще не идеши то же имуть творит намъ (988, 96). Царі Василій і Костянтин вмовляють сестру Анну погодитися на шлюб з Володимиром, бо Володимир погрожував зруйнувати столицю, як зруйнував місто Корсунь. Брати впевнені, що якщо Анна відмовиться, то Володимир обов'язково вчинить так, як обіцяв. В аналізованому реченні вживання інших дієслів (хочуть, почьнуть) послабило б погрозу. У перших двох прикладах реалізація майбутньої дії залежить від "вищих сил", що підсилює модальний характер таких конструкцій. Уживання інших допоміжних дієслів дещо змінило б зміст наведених речень. Отже, сполуки имамъ + інфінітив (можливо, й иму + інфінітив) могли передавати різні значення, що не завжди були пов'язані з первинним значенням дієслів имѣти, "ти".

Слід зауважити, що усі форми з имуть вживаються у реченнях із прямою мовою, у діалогах. Одна форма представлена у тексті мирної угоди 945 року між грецькими царями та князем Ігорем (не имоуть зимовати (945, 38)).

Іпатієвський літопис засвідчує значну кількість інфінітивних сполук з дієсловом хотѣти, напр.: а оуже не хощю ^мщени" твори(т). но хощю дань имати по малу (946, 47); нареклъ же є(с) Бтъ еди(н) дтнъ во(н)же хоще(т) с@ (ди)ти пришедыи живы(м) и мртвы(м) (971, 92); а се нтнѣ ^"ти хощеши дтшю мою. і межі буди нами хрестъ. сии честныи (1097, 244–245); ты еси прислалъ к намъ рѣка. хощю братъе прийти къ вамъ. и пожаловати своеє wбиды (1099, 249) та ін.

Переважають сполуки з інфінітивом доконаного виду, напр.: wна же ре(ч) како м# хощеши пон#ти. а крѣстивъ м# самъ. и нарек(ъ) м# дщеръ (955, 50); поставлю вы игумена. а самъ хощю. въ ину гору сѣсти wдинъ (1051, 146); инии же глаху бѣжи Исакъє. хот#тъ т# загрести (1074, 188); и рече ко мнѣ не боис# Даниле. wси что ради приидохъ к тобѣ брань хочю створити съ кн#земъ Перьскымъ (1111, 272) та ін.

Удвічі менше зафіксовано сполук з інфінітивом недоконаного виду, напр.: ре(ч) котопанъ. кн#же. хощю на т# пити (1066, 155); се азъ слышю wже м# хочеть Двѣдъ давати Л#хомъ (1097, 240); аще хоще//те за сихъ битис#. да се мы готовы (1097, 242) та ін.

Проте такі сполуки не можна вважати усталеними формами, оскільки дієслово хочу повністю не втрачало лексичного значення.

Здебільшого дієслово хочу зберігає своє лексичне значення, напр.:

– хотіти, виявляти бажання: єг(д)а же требуєть на воину ити. єгда же потребу тв(о)рите. и си хот#ть поч(с)тити ц(с)р# вашего. да аще въ кое врем# ели ихъ приде(т). и хот#ть вставить оу ц(с)р# вашего. своєю волею да будутъ (912, 27). На це значення вказується в останній частині складного речення (“хай буде їхня воля”, тобто нехай буде так, як вони бажають); и по кр(с)щении призва ю ц(с)рь. и ре(ч) єи. хощю т# пон#ти женѣ (955, 50). Цар Костянтин виявляє бажання одружитися з Ольгою; Ре(ч) Стосл(а)въ къ мтръ своєи и къ бо"ро(м) своимъ. не любо ми єсть в Киевѣ жити. хочю ж(и)ти в Пере"славци (969, 55); и посла ко нему ц(с)рц# рекуще. аще хощеши болезни се" избыти. то въскорѣ кр(с)тис# (988, 96);

– мати намір, збиратися: и посылаш(е) къ страна(м). гтл# хочю на вы ити (964, 53) (Святослав висловлює намір іти на інші землі, щоб захопити їх); и слышаша блтженаго Бориса поюща заоутренюю. повѣдаша бо єму "ко хот#ть т# погубити (1015, 119).

Хотѣти вживається зі значенням можливості/неможливості виконати дію: внѣ же не внимаше того гтл#. како азъ хочю инѣ законѣ. вдинѣ "зъ прин#ти. а дружина мо" сему смѣ"ти начну(т) (955, 52) – тобто “як я один можу іншу віру прийняти”; и поча думати. и начаша глѣти дружина Стополча. не верем# веснѣ воевати. хочемъ погубити смерды и ролью имѣ (1103, 252).

Хотѣти може позначати дію, яка обов'язково повинна здійснитися в майбутньому: Ре(ч) же Володимирѣ. то во кое врем# събы(с)тьс# се. и было ли се єсть. єгда ли топѣрво хоще(т) быти се (986, 88) (Володимир запитує Філософа про пришествя Христа); и приде к вольхву и ре(ч) єму то веси ли. что оутрѣ хощеть быти. что ли до вечера (1071, 171); и ре(ч) Глѣбѣ. то вѣси ли. что хощеть дн(с)ь быти (171) – “чи відаєш, що повинно, має бути”. Можливо, конструкції з хощу підкреслюють вияв волі надприродних сил.

У деяких прикладах спостерігається посилення футурального значення і послаблення модального значення дієслова хотѣти.

З футуральним значенням вживається дієслово хощеть у реченні: в си же времена родис# Моисѣи в Жиде(х). и рѣша вольстви Єгупетъстии ц(с)рю. "ко родильс# є(с) дѣтищѣ // въ Жидо(х). иже хощеть погубити Єгупе(т) (986, 81). – Немовля не може виявляти таких бажань. Але говорити про “чистий майбутній” у цьому випадку теж не можна. Далі у тексті з інфінітивом погубити вживається дієслово имаєть: аще ли не погубиши. имаєть погубити всѣ Єгупе(т) (81); и створиша вѣче в гра(д) и рѣша. се хочемъ помрети ^ глада. а ^ кн#з# помочи нѣтъ. да луче ли ны оумрети владимс# Печенѣгомъ (997, 112). – Люди не хочуть вмирати голодною смертю, але можуть померти, якщо їй далі чекатимуть допомоги.

Іноді дієслово хощу у сполученні з інфінітивом не мало часового значення: И ркоша бо"ре лють сѣи мужь хощеть//быти. "ко имѣни" небр(е)же(т). а в ружье ~млетъ (971, 59). – “Жорстокий повинен бути цей чоловік, якщо...”.

Кількість конструкцій з хочу становить 32 % порівняно з хощу, що пояснюється впливом церковнослов'янської мови. Крім форм з допоміжним дієсловом хотѣти, які, на думку багатьох дослідників старослов'янської мови, належали до відносних форм майбутнього часу — майбутнього у теперішньому, у літописі представлені сполуки, що кваліфікуються також як відносні форми майбутнього часу — майбутнього в минулому (хоташе сѣсти, хоташе пустити).

Інфінітивні конструкції з дієсловами начати, почати рідко фіксуються в літописі. Дієслово начати, передаючи значення початку дії, у складі такої конструкції могли позначати майбутню дію, напр.: Володимиръ же посла къ Блуду. воеводѣ "рополчю с лѣстью глѣ#. попри"и ми аще оубью брата свое(г). имѣти т# начну въ вѣща мѣсто свое(г) (980, 64); аще и ты познаеши Бѣа. то радовати(с) начнеши (955, 51–52); уже на весну начнетъ смердъ тотъ врати лошадыю тою и приѣхавъ Половчинъ оударить смерда стрѣлою. и поиметь лошадыку. и жону его и дѣти его. и гумно его зажжетъ (1111, 265).

Дієслово буду у пам'ятці вживається досить часто, воно виступає або частиною складеного іменного присудка, або простим дієслівним присудком, напр.: аще злодѣи възвратитсѣ в Русь... и "тъ будеть таковыи. и възвращень буде(т) не хотѣи в Русь (912, 27); сице же бѣдоу(т) мѣченїа иже не вѣрую(т) Гтоу нашему Ісѣ Хтоу, мѣчими бѣдоу въ огни. иже сѣ не кр(с)ти(т) (971, 92) та ін. Лексико-семантична парадигма дієслова **быти** (за матеріалами ПВЛ) нараховувала 16 одиниць, серед яких найбільшого поширення набули екзистенціальні значення існування, які відзначаються синкретизмом семантики (на основне значення “існувати” нашаровуються інші додаткові значення) [1, 4]. Проте форми буду + інфінітив, як і в старослов'янських текстах, відсутні.

Уживаються в літописі форми майбутнього II, зокрема у договорах з греками, у промові Федосія перед смертю, у зверненні киян до Володимира. Фіксуються вони переважно в умовних конструкціях. Дієслова, що вживаються в різних частинах складного речення, позначають послідовні дії, напр.: док. вид – аще ли покуситсѣ кто взѣти ^ Руси. и ^ людии цр(с)тва вашего. иже то створить покажьненъ будеть вельми. аще ли и взѣлъ будеть. да заплати(т) сугубо (945, 38); аще ли вбѣр#щютсѣ Русь работающе оу Грѣкъ. аще суть полоници. да искупають а Русь. по .іт золотникъ. аще ли купиль и буде(т). Грѣчинъ. по(д) кр(с)томъ. достоить ему да взметъ цѣну. елико же далъ будеть по не(м) (39); и нача имъ глѣти сице. аще по моємъ ^шествию свѣта сего аще буду. Бту оугодилъ. и при"ль м# будеть Бтъ. то по моємъ ^шествию манастирь сѣ начнетъ строити и прибывати в немъ. то вѣжте "ко при"ль м# естъ Бтъ (1074, 178); недок. вид – аще кто умреть...

аще ли створить вбръ#щение. тавьи взме(т) оур#женое его. кому будеть писалъ наслѣдити имѣннѣ (912, 27).

В одному випадку буду + дієприкметник на -лъ за значенням наближається до буду + інфінітив (будеш відповідати) [3, 290]: и послашас# паки Ки"не к Володимеру глуще. поиди кн#же Киеву. аще ли не поидеши. то вѣси "ко много зло оуздвигнетьс#. то ти не Пут#тинъ дворъ ни соцькихъ. но и Жиды грабити. и паки ти поидуть. на "тровъ твою и на бо"ры. и на манастырh. и будеши ^вѣтъ имѣлъ кн#же. вже ти манастырh разьграб#тъ (1113, 275–276).

Отже, аналіз конструкцій з різними модальними, фазовими дієсловами дозволяє стверджувати, що автори, редактори, переписувачі літописів, добре засвоївши правила і дотримуючись традиційних норм, використовували нормативні, “правильні” з погляду освіченої людини граматичні форми. Тому в аналізованих текстах представлені лише ті аналітичні форми майбутнього часу, які вживалися в старослов’янських та церковнослов’янських пам’ятках.

Література:

1. Казазаева М.А. Функционально-семантическая парадигма глагола “быти” в древнерусском языке (на материале “ПВЛ” по Лаврентьевскому и Ипатьевскому спискам): Автореф. дис... канд. филол. наук: 10.02.01. – Волгоград, 2000.
2. Мустафина Э.К., Хабургаев Г.А. Проблема древнерусских форм сложного будущего с глаголами *имамь, хощу* и *могу* (на материале “Повести временных лет” по спискам XIV–XV вв.) // Вестник МГУ. – Серия 9. Филология. – М., 1985. – № 2. – С. 20–32.
3. Потебня А.А. Из записок по русской грамматике / Общая ред., предисл. и вступ. статья В.И. Борковского. – М.: Учпедгиз, 1958. – Т. I–II. – 536 с.
4. Хютль-Ворт Г.К. К проблематике норм древнерусского языка // Проблемы нормы в славянских литературных языках в синхронном и диахронном аспектах. – М.: Наука, 1976. – С.173–179.
5. Шахматов А.А. История русского летописания. Т.1. “Повесть временных лет” и древнейшие русские летописные своды. Кн. 2. Раннее русское летописание XI–XII вв. – СПб: Наука, 2003. – 1023 с.

Джерела

Іпатіївський літопис / Цит. за вид.: Полное собрание русских летописей. Ипатьевская летопись. – М.: Изд-во вост. лит., 1962. – Т. 2. – С. 1–285.